

DEMOCRATIE IN NEDERLAND

Jacques Thomassen

7.1 Inleiding

Verkiezingen en alles wat daar mee samen hangt zouden niet zoveel aandacht krijgen als ze niet het hart vormden van de democratie. Naar de bekende opvatting van Schumpeter is democratie immers niets meer of minder dan "die institutionele regeling om tot politieke besluitvorming te komen waarbij individuen de beslissingsmacht verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stemmen van de burger" (Schumpeter, 1979: 311).

In de praktijk is die institutionele regeling natuurlijk wat ingewikkelder. Individuen krijgen niet zonder meer de beslissingsmacht op grond van een uitspraak van de kiezers. In het Nederlandse politieke stelsel spelen individuele politici slechts een secundaire rol. Het zijn in eerste instantie politieke partijen die dingen om de gunst van de kiezers. Hun machtspositie wordt bepaald door het aantal stemmen dat zij weten te verwerven, maar wellicht nog meer door de positie die zij in de kabinetsformatie weten te verwerven: een kleinere partij die deel uitmaakt van de regeringscoalitie kan meer invloed uitoefenen dan een grotere partij die tot de oppositie is veroordeeld. Bovendien wordt in het - zeker staatsrechtelijk gezien - dualistische staatsbestel van Nederland de beslissingsmacht gedeeld door regering en volksvertegenwoordiging. De kiezers maken in Nederland hooguit indirect de dienst uit: de verkiezingen zijn niet bepalend voor de samenstelling van de regering, maar alleen voor de samenstelling van het parlement. Om die reden is dan ook herhaaldelijk gesteld dat het Nederlandse politieke bestel niet eens voldoet aan de simpele omschrijving van Schumpeter, en derhalve niet als een volwaardige democratie kan worden beschouwd. Deze gedachtengang speelt voortdurend een rol in het debat over staatkundige en politieke vernieuwingen.

7.2 Crisis van de democratie?

Toch zijn het niet dit soort overwegingen die de boventoon voeren in het niet te stuiten debat over de crisis waarin de Nederlandse demo-

cratie, en meer in het algemeen de democratie in de geïndustrialiseerde westerse samenleving, zich zou bevinden. Daarin spelen burgers een hoofdrol. Burgers zouden hun vertrouwen in de democratie verliezen. Waarom dat het geval zou zijn, is echter lang niet altijd duidelijk. In feite zijn er allerlei theoretische noties die een dalend vertrouwen in de parlementaire democratie voorspellen. De meeste daarvan zijn echter terug te brengen tot een gemeenschappelijke noemer, waarin moderniseringsprocessen centraal staan. Het is hier niet de plaats daar uitgebreid op in te gaan, maar een belangrijk element in de redenering is dat het moderniseringsproces, waaronder de groei van de economische welvaart, tot een aantal veranderingen heeft geleid die vergaande gevolgen hebben voor het bestaande democratische stelsel.

In de eerste plaats zou de economische groei van na de Tweede Wereldoorlog tot een verandering van waarden hebben geleid. Er is een generatie opgegroeid die vrede en veiligheid en materiële welvaart als een vanzelfsprekendheid ziet. Daardoor is het marginale nut van nog meer welvaart voor deze generatie betrekkelijk gering geworden. In plaats daarvan kunnen en zullen zij hun aandacht richten op andere waarden, die in de bekende behoeftenhiërarchie van Abraham Maslow op een hoger niveau liggen. Inglehart (1977) spreekt in dit verband van post-materialistische waarden, die onder meer tot uitdrukking komen in een voorkeur voor medezeggenschap en inspraak en meer aandacht voor milieuvraagstukken. De behoefte aan een directe inbreng in het politieke besluitvormingsproces, maar ook het feit dat nieuwe issues, zoals aandacht voor het milieu, in het bestaande partijstelsel weinig aandacht krijgen, komt tot uitdrukking in alternatieve of niet-conventionele vormen van politieke participatie. Dit leidt tot een functieverlies van politieke partijen en mogelijk - al wordt juist dat vaak slecht of in het geheel niet beargumenteerd - tot een afnemende steun voor de parlementaire democratie.

Hetzelfde moderniseringsproces is gepaard gegaan met een enorme toename van het opleidingsniveau van de bevolking en van de communicatiemogelijkheden. Het gevolg daarvan is een *cognitieve mobilisatie*, een enorme toename van het kennisniveau van de gemiddelde burger, ook van de politieke kennis. Gewapend met die kennis zullen burgers geleidelijk een hogere politieke interesse ontwikkelen en met het nodige zelfvertrouwen deelnemen aan het politieke besluitvormingsproces. Gewapend met hun politieke kennis, interesse en zelfvertrouwen zullen zij steeds minder geneigd zijn de behartiging van hun belangen en de vertegenwoordiging van hun politieke zienswijzen over te laten aan politieke partijen. Zij voelen zich mans genoeg om heel direct met gelijkgezinden in het politieke strijdperk te treden. Ook dit leidt tot de uitbreiding van allerlei ad hoc actiegroepen, *one-issue movements*

en nieuwe sociale bewegingen. Deze redenering leidt wederom tot de voorspelling van meer directe politieke actie en een uitholling van de functie van partijen en uiteindelijk van de parlementaire democratie.

Wat in al dit soort redeneringen vaak onduidelijk blijft, is waarom - vooropgesteld dat de genoemde verschijnselen zich inderdaad voordoen - dit tot een crisis van de democratie zou (moeten) leiden. Men kan hooguit proberen de redenering te reconstrueren die tot deze conclusie zou moeten leiden.

Feit is dat in Nederland de politieke interesse en het politieke zelfvertrouwen in de afgelopen decennia, geheel in strijd met de regelmatig in de media gedebiteerde wijsheden, eerder zijn toe- dan zijn afgenomen. De feitelijke deelname aan allerlei vormen van directe politieke actie is in de loop van de jaren tachtig gestabiliseerd, maar wordt steeds meer als een normaal onderdeel van het beschikbare repertoire aan politieke actievormen gezien.

De positie van politieke partijen is zonder enige twijfel veranderd. Niet langer kunnen politieke partijen rekenen op de vanzelfsprekende steun van hun traditionele aanhang. Het lidmaatschap van politieke partijen is de afgelopen decennia dramatisch teruggelopen. Juist de afgelopen verkiezingen hebben aangetoond hoezeer de politieke partijen aan het wisselende humeur van de kiezers zijn onderworpen. Maar duidt dat op een crisis in de democratie? Wat is er - zie de bovenstaande definitie van Schumpeter - democratischer dan dat de kiezers hun stem laten afhangen van hun oordeel over de politieke partijen, dat zij in hun stem een oordeel uitspreken over het beleid van de zittende regering?

Een crisis komt pas in zicht als het ongenoegen van de kiezers zich uitstrekt, niet alleen tot de partijen die deel uitmaken van de zittende regering, maar over alle politieke partijen, tot het partijstelsel. Als dat het geval is, kan dat aanleiding geven tot een vernieuwing van het partijstelsel, maar het ongenoegen kan ook omslaan in onvrede over het functioneren van de parlementaire democratie, waarin politieke partijen immers zo'n wezenlijke rol vervullen. Onvrede met het functioneren van de democratie zou wijzen op een crisis, maar betekent nog altijd geen legitimiteitscrisis ten aanzien van de parlementaire democratie. Onvrede met het functioneren van de democratie kan er juist op wijzen dat mensen sterk hechten aan de democratie, maar dat de bestaande praktijk niet aan hun hooggestemde idealen voldoet.

Een verdergaande crisis is aan de orde wanneer de kiezers hun vertrouwen in de instellingen van de parlementaire democratie als zodanig verliezen. Maar zelfs als mensen die instellingen van de parlementaire democratie afwijzen, zijn zij nog niet per definitie een tegenstander van de idee van de democratie. Het abstracte idee van de

democratie laat zich immers op verschillende manieren institutioneel vertalen. Op het hoogste abstractieniveau is de idee van de democratie als zodanig aan de orde. Wanneer het electoraat de idee van de democratie als zodanig zou afwijzen, valt niet meer in te zien welk aspect van de democratie nog op steun zou kunnen rekenen. Dan is er nauwelijks meer sprake van een crisis, maar kan men alleen nog maar concluderen dat de democratie totaal geen draagvlak heeft.

In het bovenstaande worden dus drie niveaus van abstractie onderscheiden waarop sprake zou kunnen zijn van onvrede: het *functioneren* van de democratie, de politieke *instellingen* en de *idee* van de democratie. De mate waarin op ieder van die niveaus sprake is van crisisverschijnselen, is recent onderwerp geweest van internationaal vergelijkend onderzoek (Fuchs en Klingemann, 1995), waarin alle landen van de Europese Unie waren betrokken. In alle landen, met uitzondering van Italië, was ongeveer twee derde van het electoraat tevreden met het functioneren van de democratie. Wat wellicht meer zegt over de geldigheid van alle crisisgeluiden is het feit dat de tevredenheid over het functioneren van de democratie in de meeste Europese landen zeker niet is afgenomen. Voorzover er al sprake is van een trend, wijst deze eerder in de richting van een toenemende tevredenheid. Dat geldt ook voor Nederland. Voor Nederland geldt bovendien dat het niveau van tevredenheid met het functioneren van de democratie duidelijk boven het Europese gemiddelde ligt.

Kijkt men naar de steun voor democratie als regeringsvorm, dan is er nog minder sprake van iets dat in de richting van een crisis wijst. Alleen in Ierland blijft het percentage van het electoraat dat niet positief gestemd is over de democratie als regeringsvorm onder de 70%. In Nederland is dat 85%. En ook hier is geen sprake van een negatieve ontwikkeling. Zo is in Nederland het vertrouwen in het parlement in de jaren tachtig enigszins toegenomen.

Over de 'idee' van democratie bestaat al helemaal geen misverstand: niet minder dan 98% van het electoraat in Nederland ondersteunt de idee van de democratie. In vrijwel alle landen van Europa ligt dit in de dezelfde orde van grootte.

7.3 Het idee van democratie

Dat vrijwel het gehele electoraat de idee van democratie ondersteunt, is uiteraard een interessante bevinding, maar wat zegt het zolang we niet weten wat de kiezers bedoelen met dit idee van democratie?

Er is maar één manier om daar achter te komen, namelijk door hen dat te vragen. Dat is dan ook gebeurd in het NKO 1994. De

vraag die aan de respondenten werd gesteld luidde: "Waaraan denkt U als U het woord democratie hoort?" Exact dezelfde vraag naar democratie-opvattingen werd eerder gesteld in het NKO van 1972 en in een onderzoek onder alle leden van de Staten-Generaal in 1990.

Vooralsnog beperken we ons tot de uitkomst van het NKO van 1994. De antwoorden op de vraag zijn weergegeven in tabel 7.1. Het percentage van de respondenten dat spontaan een antwoord geeft op de vraag is opmerkelijk hoog. Niet meer dan 14% van de respondenten zegt geen antwoord te weten of geeft in het geheel geen antwoord.

Kijkt men naar de inhoudelijke antwoorden op deze vraag dan treft men een grote rijkdom dan wel kakofonie van opvattingen over democratie aan, die zich niet eenvoudig laat ordenen. De respondenten konden meerdere antwoorden geven. In de eerste kolom van de tabel is de percentuele verdeling van de antwoorden weergegeven. In de tweede kolom is aangegeven hoeveel respondenten een bepaald antwoord hebben gegeven.

Tabel 7.1 Democratie-opvattingen		
	als percentage van alle antwoorden	als percentage van alle respondenten
- vrijheid	36	56
- gelijkheid, gelijke rechten en plichten	10	15
- solidariteit	7	11
- vrije verkiezingen, stemrecht, volksregering	12	19
- medezeggenschap, inspraak	20	29
- welvaart, welzijn	6	9
- negatieve betekenis	2	3
- positieve betekenis	1	2
- overige antwoorden	6	9
N	2017	1342

Tegen de achtergrond van het crisisdebat zou een eerste vraag kunnen zijn in hoeverre het begrip democratie positieve dan wel negatieve gevoelens oproept. Wie zoekt naar negatieve associaties van het begrip democratie, kan op zijn wenken bediend worden met een heel scala aan antwoorden: "veel beloven, weinig geven; dat zegt mij niets, een lachertje, niets meer dan een leuze, demonstratie door langharigen, hoe het geld uit andermans zak te krijgen, tegen elkaar opzetten van groepen, terreur op straat, veel gezwam, weinig resultaat, slechte manier van regeren, met alle winden meegaan". Al deze antwoorden worden inderdaad gegeven, maar wie hier de nadruk op legt,

doet volkomen onrecht aan de gevoelens van de overgrote meerderheid van de kiezers. Nog geen 2% van de antwoorden, gegeven door 3% van de kiezers, betreft dit soort negatieve connotaties van het democratiebegrip. Dit komt opvallend overeen met het eerder genoemde percentage van 98% van de Nederlandse kiezers dat de idee van de democratie onderschrijft.

Opvallend is ook dat het aantal negatieve reacties in 1972 veel groter was dan in 1994. Toen betrof het nog zo'n 9% van de antwoorden. Dus net als bij de tevredenheid over de democratie is ook hier geen sprake van een negatieve trend.¹ De negatieve reacties ten aanzien van het democratiebegrip zijn op dit moment volstrekt te verwaarlozen. Wie zo graag een crisis in de democratie wil zien, zal andere gegevens moeten zoeken.

Het merendeel van de antwoorden heeft betrekking op een positieve betekenis van het begrip democratie. Een klein deel van die antwoorden drukt ook niet veel meer dan enkel een positief gevoel uit: "gelukkige mensen, 'n goed iets, iets hoogstaands, minst slechte manier van regeren".

In verreweg de meeste antwoorden wordt echter een duidelijk inhoudelijke betekenis aan het democratiebegrip gegeven. Hierboven is onder verwijzing naar Schumpeter aangegeven dat verkiezingen essentieel zijn voor de democratie. Voor heel veel mensen blijkt dit echter niet het eerste te zijn waaraan men denkt bij het woord democratie. Niet meer dan 12% van de gegeven antwoorden verwijst rechtstreeks naar "het volk regeert", verkiezingen, of het kiesrecht. Daarnaast verwijst nog eens 20% naar inspraak of medezeggenschap van de burgers. Het aantal burgers dat verwijst naar verkiezingen of medezeggenschap is overigens hoger, respectievelijk 19% en 29%.

Verreweg de grootste antwoordcategorie (36%) bevat verwijzingen naar het vrijheidsbeginsel als meest elementaire betekenis van de democratie. Het gelijkheidsbeginsel scoort aanmerkelijk lager (10%). Het derde beginsel van de Franse revolutie, broederschap of solidariteit, wordt nog iets minder genoemd (7%). De tegenstelling wordt nog groter wanneer men kijkt hoeveel burgers één van deze drie klassieke beginselen noemt. Niet minder dan 55% van de respondenten noemt "vrijheid". De percentages voor gelijkheid (15%) en broederschap (11%) steken daarbij schril af.

---

¹ Een kanttekening hierbij zou overigens kunnen zijn dat sinds 1972 de non-response bij het Nationaal Kiezersonderzoek sterk is toegenomen (zie ook de Bijlage). Het is niet uitgesloten dat hierdoor een versterking ontstaat. Wellicht bestaat er een samenhang tussen negatieve gevoelens over de democratie en de bereidheid aan enquêtes over politiek deel te nemen.

Het aantal burgers dat, zoals Schumpeter, de democratie opvat als een institutionele regeling om tot politieke besluitvorming te komen, is dus gering. Hebben burgers dan een verkeerd begrip van de democratie? Of heeft Schumpeter het wellicht verkeerd begrepen? Het minste wat men van Schumpeter kan zeggen is dat hij in elk geval een beperkte visie op de democratie heeft, zelfs zodanig dat de Britse politoloog Birch over Schumpeter zegt: "In writing as he did, Schumpeter, an economist by profession, displayed an ignorance of the history of political ideas that would disgrace an undergraduate" (Birch, 1993: 52). Door de democratie louter en alleen te omschrijven als een methode van besluitvorming, gaat Schumpeter voorbij aan de vele aspecten die historisch gezien eveneens aan het democratiebegrip verbonden zijn.

Democratie opgevat als een methode van besluitvorming wordt ook wel aangeduid als een *formele* democratie-opvatting. Formele definities van de democratie zijn gewoonlijk afgeleid van het beginsel van de volkssoevereiniteit. Het gaat om de inbreng van burgers (of kiezers) in het politieke besluitvormingsproces. De respondenten die democratie opvatten in termen van verkiezingen of kiesrecht, maar ook van medezeggenschap of inspraak, denken kennelijk in deze termen.

Naast een formeel democratiebegrip kan men een *materieel* democratiebegrip onderscheiden. Daarbij gaat het niet om een bepaalde besluitvormingsmethode, maar om fundamentele waarden die aan de democratie ten grondslag liggen. Dat zijn vooral de waarden van vrijheid en gelijkheid. Aan deze dubbele betekenis van het democratiebegrip wordt recht gedaan in de oude, vaak aangehaalde definitie van Bonger, die democratie definieert als "een bestuursvorm eener collectiviteit met zelfbestuur, waaraan een groot deel harer leden hetzij direct, hetzij indirect deelneemt, en waarbij geestelijke vrijheid en gelijkheid voor de wet gewaarborgd zijn en waarbij de leden van haar geest doortrokken zijn" (Bonger, 1934: 17-18). Hier is democratie dus niet alleen een bepaalde wijze van besluitvorming, maar ook een bestuursvorm waarin recht wordt gedaan aan de fundamentele waarden van vrijheid en gelijkheid.

Uit de door de respondenten gegeven antwoorden blijkt dat deze twee fundamentele waarden een totaal verschillend gewicht hebben. Niet gelijkheid, maar vrijheid is de waarde waaraan primair wordt gedacht bij het woord democratie. Daarbij gaat het vooral om "vrije meningsuiting", "persvrijheid", "vrijheid in denken en doen", "vrijheid, vrij zijn, een vrij land". Dat het beginsel van de vrijheid zo'n overheersende plaats inneemt in de denkbeelden die mensen over democratie hebben, is niet erg verwonderlijk. Want wat is, afgezien van de kenmerken van het politieke besluitvormingsproces, het meest kenmerkende van de democratie zoals wij deze in Nederland en een beperkt

aantal andere landen in de wereld kennen? Men kan de vraag anders formuleren: wat is het meest begerenswaardige kenmerk van een democratie in de ogen van iemand die niet in een democratie, maar in een totalitaire samenleving woont? Naar alle waarschijnlijkheid is dat de individuele vrijheid, het recht op vrije meningsuiting, en de bescherming van individuele vrijheidsrechten, van een persoonlijke levenssfeer waarop ook de staat geen inbreuk kan maken (Kalma, 1982: 27).

Het gelijkheidsbeginsel wordt dus veel minder vaak genoemd. Ten aanzien van dit beginsel kan men een onderscheid maken tussen *politieke gelijkheid* en *sociale gelijkheid*. Politieke gelijkheid is vanuit democratisch oogpunt het meest algemene en minst omstreden uitgangspunt; het behoort tot de meest elementaire democratie-noties dat alle burgers gelijke rechten hebben om de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Dat democratie ook sociale gelijkheid zou impliceren is een meer omstreden standpunt. Het behoort eerder tot de beginselen van de sociaal-democratie dan tot de algemeen aanvaarde principes van de *liberale democratie*.

De aangetroffen verwijzingen naar gelijkheid in antwoord op de vraag naar de betekenis van democratie hebben vrijwel allemaal betrekking op "gelijkheid" in algemene zin, of op "gelijke rechten en plichten". Het aantal verwijzingen naar "sociale gelijkheid" als kenmerk van democratie is vrijwel te verwaarlozen.

Samengevat blijkt dus dat voor vrijwel alle burgers democratie een positieve betekenis heeft. Die positieve betekenis heeft vooral betrekking op de materiële inhoud van het democratiebegrip, in het bijzonder op het beginsel van de vrijheid, en veel minder op het formele aspect van de democratie, het politieke besluitvormingsproces. Zowel het materiële als het formele aspect van de democratie zijn wezenlijk voor de democratie zoals zich deze in de westerse wereld geleidelijk heeft ontwikkeld. We kunnen dus concluderen dat de kiezers over het algemeen niet alleen positief staan tegenover de idee van de democratie, maar daar ook een betekenis aan geven die overeenstemt met de ontwikkeling van de idee van de democratie in de politieke filosofie.

De betekenissen van democratie die in tabel 7.1 zijn weergegeven, zijn stuk voor stuk belangrijke aspecten van democratie. Dat neemt echter niet weg dat verschillende burgers verschillende accenten leggen. In hoeverre hangen deze verschillen nu samen met de maatschappelijke en politieke omgeving waarvan die burgers deel uitmaken? Dat de opvattingen over democratie - of liever gezegd de aspecten van democratie die men wil benadrukken - samenhangen met iemands meer algemene politieke opvattingen, ligt nogal voor de hand.

Het vrijheidsbeginsel vormt de grondslag van wat wel de liberale democratie-opvatting wordt genoemd. Uit de door de kiezers gege-

ven antwoorden blijkt dat dit beginsel algemeen gedragen wordt, maar men zou toch verwachten dat het bij de aanhangers van de VVD, maar ook bij die van D66, met iets meer nadruk naar voren zou komen. Voor het gelijkheidsbeginsel, zeker wanneer dit betrekking heeft op maatschappelijke gelijkheid, maar ook voor het beginsel van de volkssoevereiniteit, zou men wat meer steun verwachten bij traditioneel linkse partijen als de PvdA.

Deze accentverschillen blijken echter in het geheel niet te vinden. Er blijkt nauwelijks enige relatie te bestaan tussen partij-aanhang en de betekenis die men aan het democratiebegrip geeft. Door de achterban van de VVD wordt het vrijheidsbeginsel inderdaad het vaakst genoemd, maar de verschillen zijn erg klein. Onder de aanhangers van alle politieke partijen blijkt het vrijheidsbeginsel veruit de boventoon te voeren. Ook de positie die men inneemt op het links-rechts continuüm blijkt geen voorspellende waarde te hebben voor het antwoord op de vraag naar de betekenis van het democratiebegrip. Datzelfde is het geval voor leeftijd. Met enige goede wil zou men daar kunnen zeggen dat "medezeggenschap" door de oudste generatie wat minder vaak genoemd wordt, maar de verschillen zijn wederom klein.

	lager onder wijs	LBO, LAVO, MAVO	HAVO, VWO, MBO	HBO, univ. kand.	univ. doct. oude stijl	N	totaal
- vrijheid	61	57	58	49	29	727	54
- gelijkheid	12	14	16	14	14	194	15
- solidariteit	15	17	9	8	5	145	10
- vrije ver- kiezingen	13	9	19	26	35	248	19
- medezeg- genschap	19	21	29	39	53	349	29
- welvaart, welzijn	8	8	9	10	9	118	9
- negatief	5	3	3	2	3	40	3
- positief	3	1	1	4	5	26	2
- overig	10	11	8	8	11	120	9
totaal	14	21	38	19	8	1339	100

Wel blijkt er een duidelijke relatie te bestaan met de hoogste opleiding die iemand genoten heeft (zie tabel 7.2). Hoe hoger deze opleiding, hoe minder vaak het vrijheidsbeginsel wordt genoemd. Bij de respondenten met alleen lagere opleiding is dat nog 61%, terwijl het bij de universitair opgeleiden is gedaald tot 29%. Betekent dit nu dat de

mensen met een hogere opleiding minder waarde hechten aan het vrijheidsbeginsel? Die interpretatie is niet erg waarschijnlijk. Meer voor de hand ligt, dat deze verschillen zijn toe te schrijven aan een hogere politieke kennis van hoger opgeleiden. Zij duiden in hun antwoorden vaker op de betekenis van verkiezingen en medezeggenschap. Dat zijn de aspecten van democratie die hierboven als aspecten van een formele democratie-opvatting zijn aangeduid. Deze opvatting sluit het meest aan bij de letterlijke betekenis van democratie, waarmee iedereen met een hogere opleiding vroeger of later kennis heeft gemaakt.

Dat doet niets af aan het grote gewicht dat aan het vrijheidsbeginsel wordt gehecht in vergelijking met het formele aspect van de democratie. In hoeverre dat uniek is voor het Nederlandse electoraat in 1994, kan het beste worden vastgesteld door de gegeven antwoorden te vergelijken met die van andere groepen mensen. Die vergelijking kan worden gemaakt met de opvattingen van het electoraat in andere landen, met die van de politieke elite in Nederland, en met die van het electoraat in Nederland in het begin van de jaren zeventig.

Een enigszins vergelijkbaar onderzoek naar de betekenis die mensen toekennen aan het begrip democratie werd in 1978 in West-Duitsland uitgevoerd. De Duitsers werd gevraagd de belangrijkste kenmerken van democratie te kiezen uit een opgestelde lijst van mogelijke kenmerken. Het meest gekozen kenmerk was ook hier de vrijheid van meningsuiting (85%). De mogelijkheid om te kunnen kiezen tussen verschillende politieke partijen werd door 79% genoemd, terwijl de deelname van burgers in het politieke besluitvormingsproces door niet meer dan 51% als belangrijkste kenmerk van de democratie werd genoemd (Noelle-Neumann en Piel, 1983:218).

In 1990 werd de vraag "Waar denkt U vooral aan bij het woord democratie?" aan alle leden van de Staten-Generaal gesteld. Dezelfde betekenissen die door de burgers aan het woord democratie worden toegekend, zien we hier terugkomen. Toch is er ook een duidelijk verschil te constateren. Ook de politieke elite associeert democratie met het beginsel van de vrijheid. Maar veel meer dan bij de kiezers komt bij hen ook de letterlijke betekenis van democratie naar voren: "algemeen kiesrecht, verkiezingen, volkssoevereiniteit, invloed en betrokkenheid op beleid en bestuur, inspraak, medezeggenschap" (De Jong en Thomassen, 1992: 255). Dat is dus hetzelfde verschijnsel dat we bij de hoger opgeleiden hebben gezien. Daarmee wordt de indruk bevestigd dat het niet zozeer om inhoudelijke verschillen gaat alswel om een verschil in politieke scholing.

Dezelfde vraag naar de betekenis van democratie werd in het NKO van 1972-1973 gesteld. De meest opvallende verandering is hierboven al genoemd. In 1972-1973 had nog 9% van de gegeven antwoor-

den een louter negatieve betekenis. In 1994 is dat gedaald tot 2%. Voor het overige blijkt de antwoordverdeling redelijk stabiel te zijn.

7.4 Conclusie

De afgelopen decennia is herhaaldelijk beweerd dat de democratie zich in een crisis zou bevinden. De argumenten die daarvoor worden aangevoerd berusten soms op een vergelijking van de staatkundige praktijk met normatieve democratie-opvattingen. Deze benadering valt buiten het bestek van dit hoofdstuk. Vaak wordt echter ook gesteld dat de democratie zich in een crisis zou bevinden omdat de burgers hun vertrouwen in de democratie zouden verliezen.

In dit hoofdstuk is gesteld dat men ten aanzien van het vertrouwen in de democratie tenminste drie verschillende aspecten kan onderscheiden: tevredenheid met het functioneren van de democratie, vertrouwen in de democratische instellingen en steun voor de idee van de democratie. Ten aanzien van de eerste twee aspecten is op basis van internationaal vergelijkend onderzoek vastgesteld dat er geen enkele aanwijzing voor het bestaan van een crisis van de democratie is. Dit hoofdstuk beperkt zich tot de opvattingen van het electoraat over de idee van de democratie. Uit de gegeven antwoorden blijkt dat de kiezers (in 1994) bijna zonder uitzondering een positieve betekenis toekennen aan de idee van de democratie. De uitzonderingen op de regel zijn in de loop van de tijd alleen maar kleiner geworden.

De belangrijkste associatie die het woord democratie oproept blijkt niet een bepaalde wijze van politieke besluitvorming te zijn, maar het vrijheidsbeginsel.